

Samenvattingen van proefschriften

The Sound of Worship

Liturgical performance by Surinamese Lutherans and Ghanaian Methodists in Amsterdam

Mirella Klomp

De *Sound of Worship* verschilt van gemeente tot gemeente en van kerk tot kerk.¹ Deze studie richt zich op de klank van liturgie zoals die ten tijde van het onderzoek te horen was in twee migrantenkerken in Amsterdam Zuidoost. Het onderzoek beoogt duidelijk te maken hoe de klank van liturgie een vorm kan zijn waarin de ontmoeting met de levende Christus plaatsvindt. Daarbij staat de vraag centraal welke de kwaliteiten (de specifieke eigenschappen of kenmerken) zijn van klank in de *performance* van liturgie in de Evangelisch-Lutherse Gemeente en de Wesley Methodist Church in Amsterdam Zuidoost, en hoe deze kwaliteiten zich verhouden tot het incarnatorische karakter van liturgie.

Deze studie wil een bijdrage leveren aan de antropologie van klank in de Liturgiewetenschappen. Die heeft tot nog toe weinig aandacht gekregen. Het liturgisch ritueel omvat een caleidoscopisch geheel van klanken, waaraan door kerkgangers tal van betekenissen worden toegekend. De klank zelf en de daaraan toegekende betekenissen bepalen samen de specifieke kwaliteiten van klank in de liturgie van een bepaalde kerk of gemeente.

Dit boek, dat uit drie delen bestaat, belicht het onderzoeksdomein van verschillende zijden. Het eerste deel behelst een theoretische verkenning van drie belangrijke elementen van het onderzoeksdomein: liturgie, *performance* en klank. Deze verkenning maakt duidelijk hoe de onderzoeker (theologisch en cultureel-antropologisch) aankijkt tegen het veld dat zij betreedt. Het tweede deel is een empirische peiling naar de klank van liturgie in de twee genoemde migrantenkerken in Amsterdam Zuidoost. Het bevat weergaven van de cultureel-antropologische onderzoeksgegevens op grond van de analyse van die gegevens door de onderzoeker. Deel drie bestaat uit een liturgisch-theologische reflectie en evaluatie van de in de eerste twee delen verkregen resultaten. Zo wordt het cultureel-antropologische vertrekpunt uiteindelijk in gesprek gebracht met een systematisch-theologische visie op de klank van liturgie. Deze studie toont daarmee aan dat beide perspectieven elkaar niet uitsluiten, maar complementair

¹ M.C.M. KLOMP: *The Sound of Worship. Liturgical performance by Surinamese Lutherans and Ghanaian Methodists in Amsterdam* [*The Sound of Worship. Liturgische performance door Surinaamse Lutheranen en Ghanaese Methodisten in Amsterdam*]. Promotie: Protestantse Theologische Universiteit, Academiegebouw Utrecht, 23 november 2009, 16.15 uur. Promotoren: prof.dr. M. Barnard, prof.dr. H.C. Stoffels, prof.dr. M.J.M. Hoondert.

zijn en – wanneer ze met elkaar in gesprek worden gebracht – vruchtbaar voor de beoefening en het eigen karakter van de moderne Liturgiewetenschap.

Deel I. Een theoretische verkenning van het veld

De drie elementen van het onderzoeksdomein – liturgie, *performance*, klank – kunnen (en) worden onderzocht vanuit verschillende terreinen van onderzoek.

In dit onderzoek wordt *liturgie* vanuit antropologisch perspectief opgevat als een ‘symbolische en rituele orde’ en vanuit theologisch perspectief gezien als sacramenteel en incarnatorisch. In lijn met de theologen Itonde Kakoma, Tex Sample en Gerardus van der Leeuw (die liturgie elk op eigen wijze in verband brengen met het begrip ‘incarnatie’) wordt liturgie in deze studie gezien als sacramentele realiteit, waarin zich vormen of gestalten voordoen die de ontmoeting met de levende Christus mogelijk maken. Deze ontmoeting draagt een incarnatorisch karakter in zoverre de vormen die zich voordoen een fysieke belichaming zijn van het geloof van de performers – een rituele expressie die het geloof uit en tegelijkertijd ‘int’ (d.w.z. ‘schrijft’ in het lichaam van de performer). Het incarnatorische karakter van liturgie heeft in deze studie dus geen betrekking op het dogmatische concept van incarnatie als eenmalige gebeurtenis waarbij God in Jezus Christus de gestalte aanneemt van een mens. Het heeft betrekking op de voortdurende ontmoeting van de levende Christus en de vierende gemeente, die erop mag vertrouwen dat Christus onder hen aanwezig is in (onder andere) de fysieke vormen die zich in liturgie voordoen. Zo verbindt het concept ‘incarnatie’ het menselijk lichaam – met al zijn culturele, sociale, ecologische, historische, fysieke en eigentijdse manifestaties, dimensies, vormen en aspecten – met de sacramentele presentie van Jezus Christus, het Woord dat vlees is geworden en onder ons heeft gewoond (Johannes 1, 14). Kort samengevat toont en beschrijft de cultureel-antropologische benadering van liturgie als symbolische en rituele orde, de vormen of gestalten waarin liturgie theologisch gesproken incarnatorisch kan worden. Dat deze vormen per tijd, per plaats en per kerk of gemeente verschillen, mag – alle voornoemde elementen die bepalen hoe gelovigen cultureel-antropologisch ‘gecodeerd’ zijn in aanmerking genomen – voor zich spreken. Met het oog op deel II van de studie zijn om die reden Surinaamse, Afrikaanse en Europese aspecten van wereldbeeld, geloof en leven in kaart gebracht: deze ‘coderingen’ vormen de achtergronden die in elk van de beide onderzochte migrantenkerken het incarnatorische karakter van liturgie mede vormgeven.

Performance – een complexe term waarvan, vooral in theater en *performance* studies, veel omschrijvingen bestaan en die een grote reikwijdte heeft – is in dit onderzoek opgevat als de uitvoering of voltooiing van een beweging of daad. Het is de uiteindelijke finale van een (serie) ervaring(en), die wordt doorleefd en betekenis krijgt, en is aldus een creatieve terugblik waarin betekenissen worden toegekend aan de doorgemaakte ervaringen. In liturgie is *performance* relevant omdat het verbonden is met het anamnethisch karakter van liturgie: in de anam-

nese, die de symbolische orde bepaalt, worden Gods daden uit het verleden in onze werkelijkheid present gesteld, met het oog op de toekomst. Deze anamnese kan slechts plaatsvinden door te handelen, door *performance*. Het menselijk lichaam speelt in die performance een belangrijke rol: daarmee wordt de performance, die altijd gepaard gaat met beweging, voltrokken. Aangezien de lichamelijke ‘coderingen’ van de *performers* hun *performance* van klank in de liturgie mede bepalen, is in deze studie aandacht besteed aan het lichaam en aan *body language* in Afrikaanse en Europese culturen.

Het concept *sound* (klank) is in dit onderzoek gekozen ter verbreding van het ‘klassieke’ begrip kerkmuziek. Deze verbreding is in lijn met de verbreding in andere (muziekgerelateerde) onderzoeksvelden, waarbij muziek in toenemende mate wordt omschreven als klank met bepaalde (wisselende) kwaliteiten. Hoewel muziek in de liturgie een van de meest duidelijke verschijningsvormen van klank is, bestaat, zoals gezegd, het liturgisch ritueel uit een veel groter geheel aan klanken (van gebed tot het rumoer van aanwezige kinderen en van zang tot het geluid van mobiele telefoons) waaraan betekenissen worden toegekend en waardoor vormen ontstaan waarin de Godsontmoeting gestalte kan krijgen. Daarbij geldt dat klank onlosmakelijk verbonden is met *performance*: klank is een handeling. Zonder uitvoering, zonder beweging – op welke manier dan ook – is er geen klank. Klank deelt dit *performance*-aspect dus met liturgie. En ook voor klank geldt dat het cultureel-antropologisch bepaald is: elke cultuur heeft zijn eigen omgang met klank; klankaspecten verschillen van de ene culturele setting tot de andere. Vanwege het empirisch onderzoek in twee migrantenkerken in deel II van deze studie, zijn vervolgens belangrijke aspecten van Surinaamse, West-Afrikaanse, Afro-Amerikaanse en Europese klank in kaart gebracht.

Met deze drie elementen is het onderzoeksdomein in het eerste deel van de studie theoretisch geëxploreerd. Daarmee is een basis gelegd voor twee case studies naar de klank van liturgie bij Surinaamse Lutheranen en Ghanese Methodisten in Amsterdam Zuidoost.

Deel II. Een empirische peiling in het veld

Het tweede deel van deze studie vangt aan met een uitvoerig methodologisch hoofdstuk, waarin de liturgisch-muzikale ethnografie als gebruikte methodiek wordt gepresenteerd en waarin verantwoording wordt afgelegd van de methode waarmee het verkregen empirisch materiaal is geanalyseerd. De liturgisch-muzikale ethnografieën die tot nu toe verschenen, zijn weinig transparant in het verschaffen van inzicht in de manier waarop ze tot stand gekomen zijn. Transparantie is echter essentieel, niet slechts vanwege de controleerbaarheid van het onderzoek, maar vooral omdat de liturgische ethnografie als onderzoeksmethode nog in de kinderschoenen staat en verdere ontwikkeling nodig heeft en verdient.

De onderzoeksvraag die in de beide daaropvolgende empirische hoofdstukken aan de orde is, luidt: welke klanken doen zich voor in de liturgie van de betreffende kerken, hoe worden deze klanken uitgevoerd, welke betekenissen worden aan deze *performed sounds* toegekend en welke kwaliteiten van klank kunnen op grond daarvan worden vastgesteld, en vervolgens: hoe verhouden deze kwaliteiten zich tot de contextuele achtergrond van deze kerken?

In het eerste empirische hoofdstuk wordt verslag gedaan van de *sound of worship* in de Evangelisch-Lutherse Gemeente Amsterdam Zuidoost. Op basis van veldnotities, geluids- en filmopnamen en foto's is de perceptie van de onderzoeker van de klank van liturgie weergegeven, in de vorm van twee *thick descriptions* van heel verschillende kerkdiensten (Pinksteren en de viering van *Keti Koti* – afschaffing van de slavernij). Deze beschrijvingen, tezamen met de bij deze publicatie behorende CD-rom, schetsten een beeld van de klank van liturgie en de manier waarop deze werd 'uitgevoerd' in deze kerk. Interviewmateriaal toont aan welke betekenissen door kerkgangers werden toegekend aan verschillende elementen van de *performed sound*. Op basis van participerende observatie en de interviews met kerkgangers, konden vervolgens twee kwaliteiten van klank van deze gemeente worden vastgesteld: openheid en patchwork – de twee lokale vormen die de *sound of worship* in deze overwegend door Surinamers bevolkte gemeente karakteriseerden. De kwaliteit 'openheid' toonde aan dat de daadwerkelijke klank van liturgie in deze gemeente werd ervaren en geïnterpreteerd als grenzeloos. Klank was hier niet gebonden aan criteria of regels betreffende de uitvoering, maar werd ervaren als open voor elke kerkganger en elke manier van *performance*. De kwaliteit 'patchwork' toonde aan dat de bonte elementen van uitgevoerde klank in de liturgie in deze gemeente naast elkaar stonden zonder een onderling verband te vertonen: bij elkaar vormden ze een kleurrijk liturgisch geheel. Deze elementen bleken samen te hangen met Surinaamse en Nederlandse culturele en theologische achtergronden van de kerkgangers en met het migratiekarakter van de gemeente. Zo bleken de kwaliteiten van klank volledig te worden bepaald door de lokale, contextuele (cultureel-antropologische en theologische) setting van de gemeente.

Het tweede empirische hoofdstuk behandelt, op dezelfde wijze als het eerste, de *sound of worship* en de daaraan door respondenten toegekende betekenissen, in de Ghanese Wesley Methodist Church in Amsterdam. Op basis van de gegevens verkregen door participerende observatie en gehouden interviews, zijn twee kwaliteiten van klank in de liturgie van deze migrantenkerk vastgesteld: klank had daar vooral een responsief karakter en vertoonde een holistische samenhang. Het responsieve karakter toont aan dat klank in deze kerk vaak een antwoord was op iets anders dat zich in de liturgie voordeed: het was een 'sonische reactie' op wat er gebeurde, op de klank voortgebracht door andere kerkgangers, op wat mensen van binnen voelden, op God of op een schrifttekst, et cetera. Er deed zich nauwelijks klank voor die op zichzelf stond, die niet veroorzaakt was door of gerelateerd aan iets of iemand anders. De tweede kwaliteit van klank in deze kerk, holistische samenhang, laat zien dat niet alleen de ver-

schillende aspecten van klank onderling samenhangen (bijvoorbeeld: de dansende uitvoering van bepaalde muziek ging altijd gepaard met de ritmische begeleiding van drums), maar toont ook een onderlinge samenhang van de betekenissen die aan die klank werden toegekend, waarvan de elementen meestal samenhangen met migratie, cultuur en de Bijbel (bijvoorbeeld: het dansend zingen in de kerk werd verklaard vanuit de plaats van dans in de Ghanese cultuur, kreeg bijzondere betekenis door aspecten van migratie en werd tegelijkertijd uitgelegd als een praktijk naar het Bijbelse voorbeeld van David die danste voor de Ark). Zo bepaalden het responsieve karakter en holistische samenhang de vormen van klank in de liturgie. Deze kwaliteiten waren kenmerkend voor deze kerk en verschilden duidelijk van de kwaliteiten van klank bij de Surinaamse Lutheranen. Dit gold zowel de klank zoals die ter plekke kon worden waargenomen, als de betekenissen die aan die klank werden toegekend. Op deze manier bleek de klank volledig te worden bepaald door de lokale, contextuele setting van deze Ghanese migrantenkerk.

Deel III. Theologische reflectie en evaluatie

Het tweede deel van deze studie toont aan dat de klank van liturgie in beide onderzochte kerken heel eigen kwaliteiten had. Dit geldt in het algemeen voor elke kerk of gemeente. Aangezien in dit onderzoek de vraag centraal staat naar de relatie tussen de lokale kwaliteiten van klank in de twee onderzochte kerken enerzijds en het incarnatorische karakter van liturgie anderzijds, zijn in het derde deel van deze studie de lokale kwaliteiten theologisch geëvalueerd en bereflecteerd. Dit deel heeft de vorm van een discussie over de incarnatorische klank van liturgie. Teneinde de onderzoeksvraag van deze studie te beantwoorden zijn enkele theoretische theologische gezichtspunten (zowel die van de eerder genoemde Kakoma, Sample en Van der Leeuw, als die van Barnard en de auteur zelf) verbonden met de lokale theologieën van de onderzochte migrantenkerken, die de klank van liturgie steeds opnieuw *performen*.

Met de eigen opvatting van auteur aangaande het sacramentele, incarnatorische karakter van liturgie als vertrekpunt, wordt in het slothoofdstuk duidelijk dat zij de kwaliteiten van klank beschouwt als vormen waarin in de twee onderzochte kerken de ontmoeting met de levende Christus kan plaatsvinden. Liturgie is sacramenteel in zoverre ze een mogelijke ontmoeting vormgeeft en kan incarnatorisch worden wanneer deze vormen (fysieke) belichamingen zijn van het geloof van de performer. Zoals Christus – het vleesgeworden Woord – de fysieke gestalte was waarin God zich in onze werkelijkheid heeft geopenbaard, zo kan Christus in liturgie de gestalte aannemen van klank, waarin de ontmoeting met God plaatsvindt. ‘Incarnatorisch’ heeft dus geen betrekking op vaste materiële vormen, maar op de variabele belichamingen van geloof die bepaald worden door de manier waarop de performers fysiek ‘gecodeerd’ zijn.

De kwaliteiten van klank in de liturgie van de twee onderzochte kerken zijn sprekende voorbeelden van de variabele vormen waarin liturgie incarnatorisch

kan worden. De Surinaamse Lutheranen bleken Christus te hebben ontmoet in de openheid van de klank van hun liturgie. Deze 'open' vorm van klank was nauw verbonden met de contextuele achtergrond van de gemeente, inclusief zijn lokale, sociale, culturele, historische, psychologische, muzikale, lichamelijke, *performance*, migratie en Bijbelse aspecten. Zo ontmoetten zij Christus ook in het patchwork karakter van de klank van hun liturgie – in het samengestelde geheel van klanken en hun contextuele achtergronden – dat hun geloof belichaamde. Evenzo ontmoetten de Ghanese Methodisten Christus in het responsieve karakter en de holistische samenhang van klank, kwaliteiten die op hun beurt nauw verbonden waren met de contextuele achtergrond van de kerkgangers. In al deze kwaliteiten werd de klank van liturgie als incarnatorisch ervaren, al waren er in beide kerken ook klankelementen die het geloof van de performers niet belichaamden, hetgeen de klank belemmerde voor deze mensen tot incarnatorische klank te worden. (De cultureel-antropologische aanduiding 'belichaming van geloof' wijst overigens niet alleen op een fysieke *performance*, maar op het voornoemde 'uiten' en 'innen' van geloof dat met de rituele expressie plaatsvindt. Dit impliceert dat ook onbekende of 'oneigen' vormen van liturgie geloof kunnen belichamen en dus incarnatorisch kunnen worden.)

Het incarnatorische karakter van klank, dat een verbijzondering is van het sacramentele karakter van liturgie, heeft altijd eschatologische en pneumatologische elementen. De gemeente mag erop vertrouwen dat de incarnatorische klank van liturgie de ontmoeting met Christus in het heden gestalte geeft – een realisatie die plaatsvindt door de Geest. Tegelijkertijd is die incarnatorische klank een 'hoorbaar onhoorbare realiteit': kerkgangers mogen in het hier en nu van de liturgie al gestalten van Christus ervaren, maar de uiteindelijke voltooiing ervan vindt nog niet plaats – dat blijft een uitstaande belofte.

De specifieke kwaliteiten van de klank van liturgie, die een mogelijke ontmoeting van een bepaalde gemeente met Christus vormgeven, impliceren een open en dynamische relatie tussen Christus en de gestalten waarin hij wordt ontmoet in lokale kerken en gemeente. Zo neemt Christus een diversiteit aan kwaliteiten aan, waarvan hij tegelijkertijd alle verschillen omvat en deze samenvoegt tot een geheel. De kwaliteiten van klank hebben dus altijd allemaal deel aan de volheid van Christus: uiteindelijk bestaan alle kwaliteiten in Hem die alle verschillen in zich opneemt.

Deze theologische discussie in aanmerking genomen, zijn er in het slotdeel van deze studie twee conclusies geformuleerd aangaande de klank van liturgie in de twee onderzochte migrantenkerken in Amsterdam Zuidoost in een laat moderne 21^e-eeuwse netwerksamenleving.

In de eerste plaats bewijzen de kwaliteiten van klank – meer dan het concept 'kerkmuziek' zou hebben gedaan – dat de universele dimensie van Christus als het vleesgeworden Woord, in liturgie betrekking heeft op de levende Christus die in lokale kerken en gemeenten wordt ontmoet in specifieke vormen of gestalten. Het feit dat mensen de hele wereld over migreren en zich vestigen op

andere plaatsen dan waar ze vandaan komen, maakt deze specifieke gestalten van cruciaal belang: in die liturgische vormen ontmoeten zij Christus, die gestalten belichamen hun geloof, zó is Christus hen nabij in hun pijn, hun verlangens, hun verdriet, hun zorgen en vreugden – in de lichamelijke ‘coderingen’ die hun levens als migranten bepalen.

In de tweede plaats kan – hoewel de verschillende vormen deel hebben aan de volheid van Christus – de ontmoeting met Christus in specifieke vormen, vanwege de verschillende contextuele achtergronden, consequenties hebben voor het oprichten van interetnische kerken. De belichaming van geloof (onder andere in klank) wordt heel duidelijk bepaald door contextuele achtergronden. Hoewel liturgie nog steeds sacramenteel kan worden wanneer het onbekende of ‘oneigen’ vormen aanneemt of het geloof van de performer niet belichaamt, kan het oprichten of door fusie tot stand brengen van interetnische kerken op lange termijn leiden tot serieuze problemen met betrekking tot de mogelijkheid van liturgie om incarnatorisch te worden. Teveel vormen of gestalten die het geloof van de performer niet belichamen, zal een mogelijke ontmoeting van verschillende groepen performers met Christus belemmeren.

Zo maakt deze studie tenslotte duidelijk dat een incarnatorische klank van liturgie geloof fysiek belichaamt en vormen aanneemt waarin de performers de levende Christus kunnen ontmoeten. Zó is hij onder de mensen. Daarom besluit de studie met de woorden ‘Christ is alive with the sound of worship.’

